

RAPPORT

BOLMSÖ KYRKBY (G13)

*FÖRDJUPAD BESKRIVNING AV EN KULTURMILJÖ AV
RIKSINTRESSE*

Bolmsö kyrkby [G13] – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

Framställt av: KMV forum AB, Bäckaby Landskap och WSP group
www.kmvforum.se; <http://www.wspgroup.com/sv/WSP-Sverige/>

Uppdragsansvarig: Mia Björckebaum, KMV forum

Medverkande: Emy Lanemo, KMV forum

Stefan Höglin, Bäckaby Landskap

Cecilia Lindqvist, WSP group

KMV forum.

Beställning: Länsstyrelsen i Kronobergs län

Länsstyrelsen i Kronobergs län

351 86 VÄXJÖ

Telefon 010 223 70 00

November 2015

Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats

www.lansstyrelsen.se/kronoberg under Publikationer/Kulturmiljö

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Kortfattad överblick	4
<i>Sammanfattning</i>	5
<i>Riktlinjer</i>	5
Bakgrund	8
<i>Riksintresseprojektet</i>	8
<i>Vad är en riksintressant kulturmiljö?</i>	9
<i>Utgångspunkterna i Bolmsö kyrkby</i>	10
<i>Planläge, program och övrig lagstiftning</i>	10
Kulturhistorisk analys	12
<i>Den regionala skalan: Finnvedens centralbygder</i>	12
<i>Bygdeskalan Bolmsö</i>	15
<i>Den lokala skalan</i>	19
Landskapet idag	19
Kulturhistoria i korthet	20
Fornlämningsbilden	22
<i>Bedömning</i>	24
Miljöns riksintressanta värde	24
Särskild bedömning av lämplig skyddsform/lagrum för att hantera Bolmsö kyrkby	25
Fysiska uttryck i landskapet	26
<i>Riktlinjer</i>	27
<i>Förslag på ändringar</i>	28
Källförteckning	29

KORTFATTAD ÖVERBLICK

Bolmsö kyrkby [G 13] (Bolmsö sn)

Motivering:

Fornlämningsmiljö och sockencentrum.

Uttryck för riksintresset:

Fem högggravfält från yngre järnålder, i ett fall med inslag av resta stenar, samt några spridda högar. Kyrkbybebyggelse med många traditionellt utformade mangårdsbyggnader. Den nuvarande kyrkan är från 1865. Intill denna ligger församlingshemmet som tidigare var skola och sockenstuga.

SAMMANFATTNING

Bolmsö kyrkby ligger på den nordvästra delen av ön. Här har samma goda förutsättningar funnits att bedriva jordbruk på isälvsediment som på den östra sidan. Följaktligen fanns även här en eller flera bosättningar under förhistorisk tid, företrädesvis under yngre järnåldern. Detta vittnar ett sjuttiofem gravanläggningar på ett antal gravfält om, liksom resultaten från arkeologiska undersökningar vid kyrkan. Att kyrkan anlades på en avsides plats på Bolmsö förklaras av att socknen också omfattade betydande delar på västra fastlandet och att den naturligaste överfarten dit låg vid det som utvecklades till kyrkby. Kyrkan, byns gårdar med tydlig anknytning till byns roll som kyrkby (dvs Prästgården, Klockargården och Brogårdens gårdsenheter) är därför viktiga för förståelsen av sockenbildningen och dess utveckling. Bolmsö kyrkby har idag utvecklat sig till en början på ett samhälle med villabebyggelse från stora delar av 1900-talet. Utredningen ser ingen motsättning mellan en vidare samhällsutveckling och bevarande av de karaktärsdrag som präglar kulturmiljön. Utredningen ser heller inte några skäl att modifiera riksintressets gällande avgränsning. Däremot föreslås en utvecklad motivtext som bättre speglar kulturmiljöns riksintressanta aspekter.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Fortsatt hävd av fornlämningsmiljöerna är grundläggande för att de ska vara syn- och upplevelsebara.
- Utrymmet för ny bebyggelse är stor inom riksintresset. Den samlade bebyggelsen väster om kyrkan bör kunna förtätas, medan den spridda bebyggelsestrukturen öster och söder om kyrkomiljön bör respekteras.
- Fornlämningsmiljöerna tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.

- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och fornlämningsmiljöerna och kyrkan kan innebära påtaglig skada.
- Det utpräglade jordbrukslandskapet kring kyrkmiljön tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada. Detta gäller särskilt bebyggelsens spridda karaktär som utgör ett viktigt regionalt karaktärsdrag.
- Att förstå kyrkomiljöns lokalisering mitt i socknen förutsätter att sjöförbindelsen med fastlandsdelen av socknen består.

1. Spökebacken. I Kyrkby finns flera gravfält från denna period som visar att det funnits bosättningar redan innan en kyrka uppfördes. Kyrkplatsen ligger mitt i socknen som också omfattar delar av fastlandet. Kyrkbyn innehåller villor från hela 1900-talet.
2. Kyrkbyn bestod tidigare av tre gårdar, alla med anknytning till socknecentrum. Brogården finns belagd från medeltiden och namnet syftar på att man byggt bro, vilket underlättade kyrkofärderna och ansågs som en from handling.
- 3.

Riksintresse för kulturmiljövård Bolmsö kyrkby [G 13] (Bolmsö sn)

Motivering:

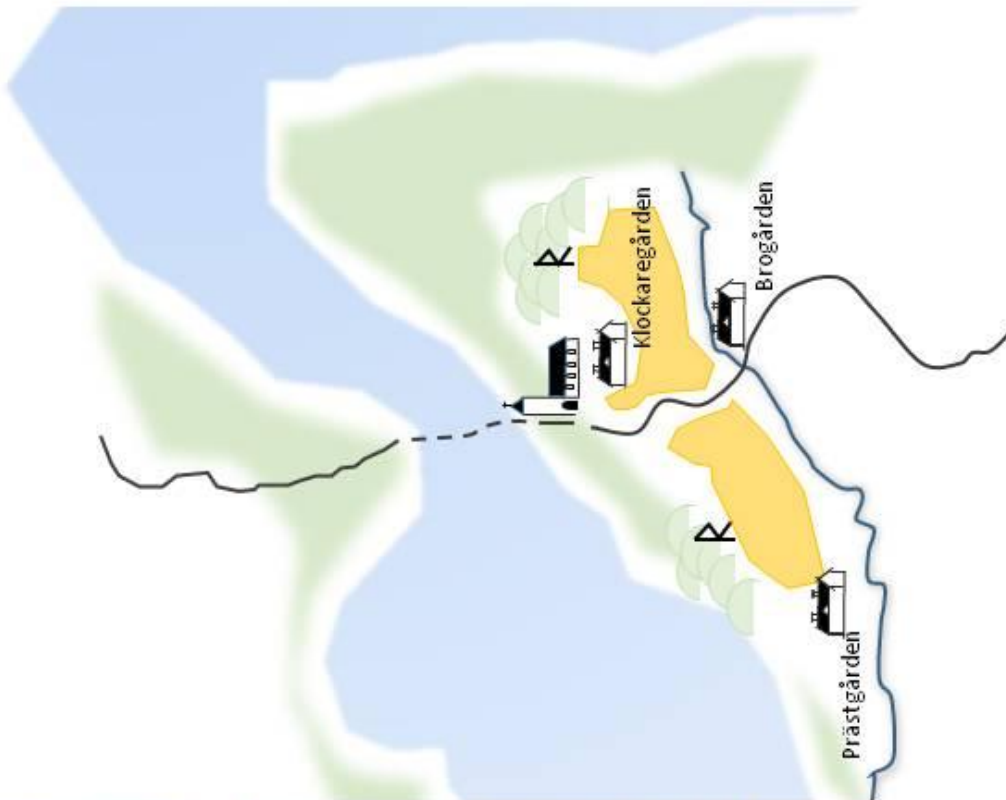
Fornlämningsmiljö och socknecentrum

Uttryck för riksintresset:

Fem högggravfält från yngre järnålder, i ett fall med inslag av resta stenar, samt några spridda högar. Kyrkbybebyggelse med många traditionellt utformade mangårdsbyggnader. Den nuvarande kyrkan är från 1865. In till denna ligger församlingshemmet som tidigare varskola och sockenstuga.

Ett urval riktlinjer:

- Fortsatt hävd av fornlämningsmiljöerna är grundläggande för att de ska vara syn- och upplevelsebara.
- Uthymmetförny bebyggelse är stor inom riksintresset. Den samlade bebyggelsen väster om kyrkan bör kunna förtätas, medan den spridda bebyggelsestrukturen öster och söder om kyrkomiljön bör respekteras.
- Fornlämningsmiljöerna tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Att förstå kyrkomiljöns lokalisering mitt i socknen förutsätter att sjöförbindelsen med fastlandsdelen av socknen består.

BAKGRUND

RIKSINTRESSEPROJEKTET

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. Tjugo riksintressen har hittills fördjupats, och två utredningsområden – Hohult i Uppvidinge kommun och Ängsfruktodlingarna i Tingsryd kommun har utretts och av Riksantikvarieämbetet beslutats som riksintressen. Parallellt med framtagandet av kunskapsunderlag har även tre intervjuundersökningar genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna har visat att kommunerna generellt upplever eller har upplevt svårigheter i samband med planering inom riksintressanta kulturmiljöer. Man har därför efterfrågat förtydligande av riksintressenas motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen.

Under åren 2015-2017 genomför konsultföretagen KMV forum, Bäckaby Landskap och WSP group fördjupningar för sammanlagt fjorton riksintressen på uppdrag av Länsstyrelsen. Dessa fjorton utgör de resterande riksintressena i länet som ännu saknar fördjupade underlag. Arbetet utförs efter den dialogmodell som har utarbetats och använts av Länsstyrelsen i de tidigare fördjupningsarbetena. Modellen lägger fokus på en dialog mellan stat och aktuella kommuner, och fördjupningen framställs muntligt för folkvalda och tjänstemän vid respektive kommun. Utöver den muntliga presentationen tas också en skriftlig rapport samt en affisch fram, där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i.

Fördjupningen utgår från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet. Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

VAD ÄR EN RIKSINTRESSANT KULTURMILJÖ?

Kulturmiljövårdens totalt ca 1650 riksintressen spänner över en långs tidsrymd, från forntida boplatssområden till efterkrigstidens förortsmiljöer och omfattar ett brett urval av miljöer som innefattar såväl landsbygd som stadslandskap. De riksintressanta kulturmiljöerna är miljöer där ett betydelsefullt historisk skeende eller företeelse särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Sammantaget ska de ge en bred, nyanserad och övergripande bild av samhällets historia och de ska belysa ett brett spektrum av tidsperioder, utvecklingsskeden och händelser som har varit av betydelse för samhällsutvecklingen.

Det är sammansatta miljöer där landskapet, bebyggelse av olika slag, kommunikationsstrukturer eller andra fysiska uttryck tillsammans bildar en komplex helhetsmiljö.

Riksintressen för kulturmiljövården är områden som förändras i takt med samhällsutvecklingen, men där de kulturhistoriska värdena ska utgöra en särskilt tungt vägande aspekt vid beslut om ändrad markanvändning. Dessa områden bär på resurser och möjligheter som inte bara ska skyddas från skada, men också tas tillvara som de resurser de är i samhällsutvecklingen. Hushållningsbestämmelserna utgår från att olika aktörer genom god planering och hänsyn så långt möjligt ska hushålla med mark- och vattenområden och den fysiska miljön i övrigt.

Miljöbalkens hushållningsbestämmelser

Hänsyn till kulturmiljöer av allmänt intresse och av riksintresse regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808).

Bestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna om 3 och 4 kap. miljöbalken aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. De ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt bl.a. plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket *påtagligt skada* avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

UTGÅNGSPUNKTERNA I BOLMSÖ KYRKBY

I Ljungby kommun finns åtta kulturmiljöer av riksintresse. De är framför allt lokaliserade till Lagadalen, från Hamndeda i söder till Toftaholm i norr, där bebyggelse, odlingslandskap och karaktäristiska fornlämningsmiljöer speglar ett ålderdomligt kommunikationsstråk, den s.k. Lagastigen. Tre av kommunens riksintressen ligger emellertid på Bolmsö varav kyrkbyn är den nordligaste. Till skillnad från riksintressena på fastlandet som ligger i det som utgjorde Sunnerbo härad tillhörde Bolmsö, tillsammans med Tannåker, Västbo härad och hörde fram till kommunreformen 1971 till Jönköpings län. Ön har tidigt rönt stor uppmärksamhet, särskilt för dess fornlämningsmiljöer och de arkeologiska undersökningar som öns gravfält varit föremål för. Detta gäller också de tre riksintressena. Idag är Bolmsö en viktig del av besöksnäringen kring Bolmen och stuguthyrning sommartid utgör viktiga sidoinkomster för invånarna.

Länsstyrelsen har beställt en fördjupning av riksintresset Bolmsö kyrkby då man upplever ett behov av att förtydliga miljöns riksintressanta värden. Den riksintressanta aspekten rör främst kyrkmiljön och fornlämningsmiljön som delvis. Området upplever framför allt under sommaren ett visst besöksstryck.

PLANLÄGE, PROGRAM OCH ÖVRIG LAGSTIFTNING

Ljungby kommuns översiktsplan, antagen 2006, anger att kommunens kulturmiljöprogram ska beaktas vid detaljplanering och bygglov samt att dialog tidigt ska föras med Länsstyrelsen och Smålands museum vid utveckling inom en utpekad kulturmiljö. Riksintresset Tjust behandlas i kapitlet om kulturmiljö. Kommunens allmänna ställningstagande gällande riksintressen för kulturmiljövård anger att:

Vid åtgärder inom riksintressen för kulturmiljövård kommer kommunen att i ett tidigt skede föra en dialog med Smålands museum och länsstyrelsen om hur man bör gå tillväga för att ta tillvara kulturvärdena. I några områden kan stödjandet av pågående markanvändning vara ett sätt att bibehålla värdena. Inom områden av riksintresse kan en utveckling ske under förutsättning att den sker på sådant sätt att riksintressets värde inte får påtagligt skadas.

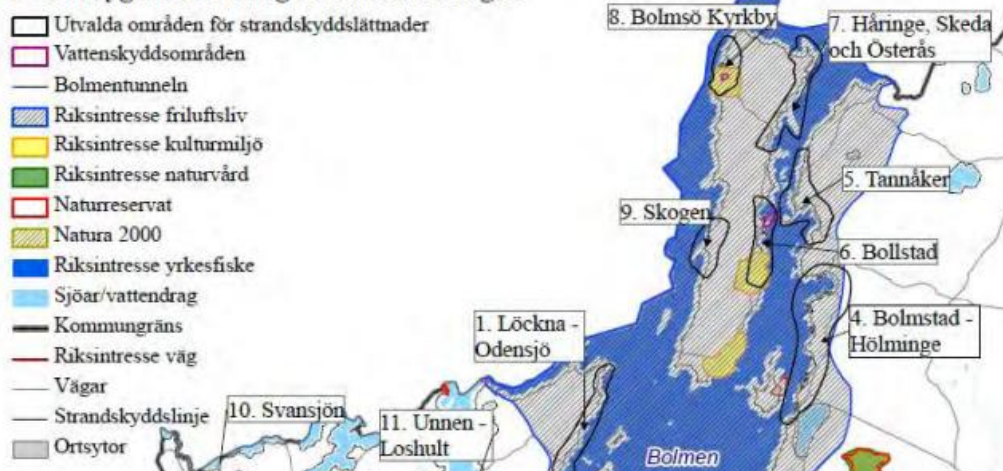
På Bolmsö finns förutom riksintressena ytterligare två länsintressen för kulturmiljövården nämligen Håringe längst i norr och Pestorp-Västerås på mellersta ön.

Riksintressena på Bolmsö sammanfaller eller tangerar två andra riksintressen, nämligen riksintressena för friluftslivet och yrkesfisket. I länsstyrelsens ”Kronobergs natur” värderas Bolmsö som en natur med särskilt höga naturvärden (Klass 1) eller med mycket höga naturvärden (klass 2). Tjust tillhör klass 2.

I kommunens vindkraftsplan ”Vindkraft i Ljungby kommun” (Tillägg till ÖP, 2009) är Bolmen ett fredat område särskilt med hänsyn till friluftslivet. Strax norr och Bolmen, i Jönköpings län, finns dock flera områden som är av riksintresse för vindenergi.

I kommunens ”Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun” (Tillägg till ÖP, 2011) har inte mindre än fyra områden pekats ut på Bolmsö. Av dessa omfattas två riksintressen för kulturmiljö (Bolmsö by och Lida-Huseby) samt ett Länsintresse (Håringe). Tjust däremot berörs inte.

Landsbygdsutveckling i strandnära lägen

LIS-områden på Bolmsön. Från *Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun*, 2011.

KULTURHISTORISK ANALYS

DEN REGIONALA SKALAN: FINNVEDENS CENTRALBYGDER

Begreppen Finnveden och Varend som namn på de två folklanden i södra Småland går tillbaka på förhistorisk förhållanden och nämns redan på runstenar

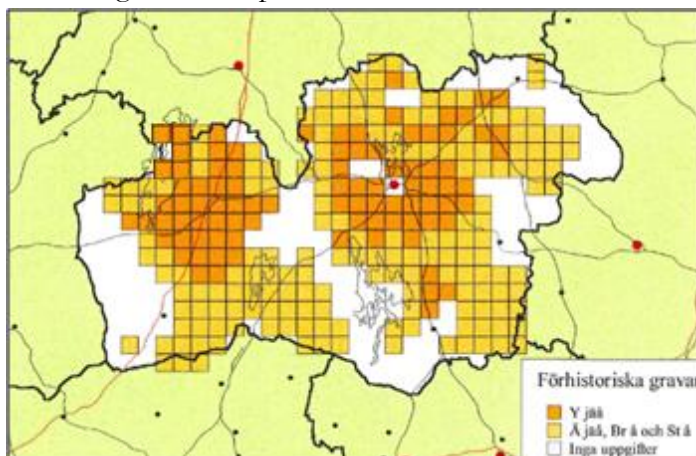
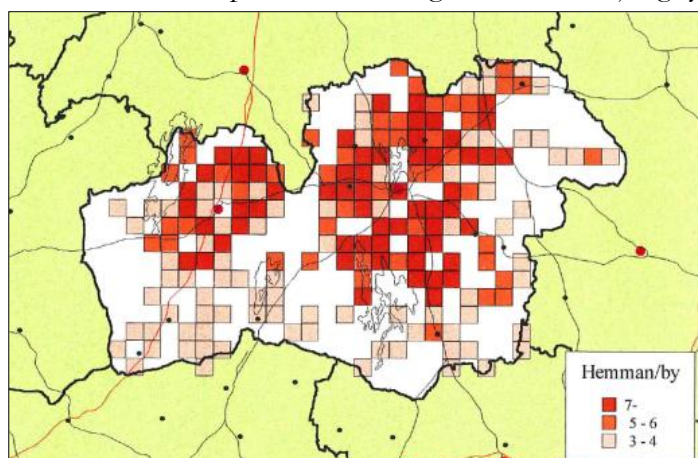

Fig 2. De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning. Centralbygden i Finnveden (västra Kronoberg) och Varend (östra Kronoberg) framträder tydligt. Källa: Stefan Höglin, Länsöversikt Kronobergs län, 1998.

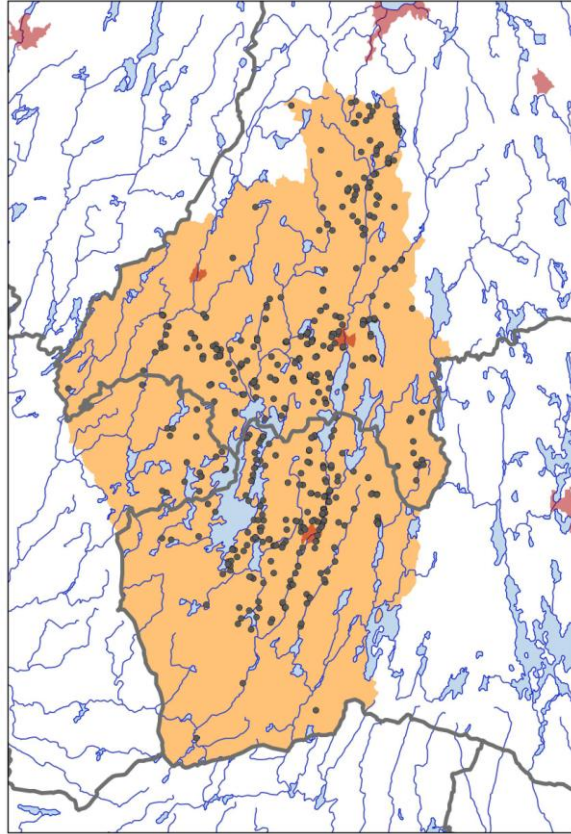
och i tidigmedeltida källor. I Finnvedens fall omtalas "landet" redan av den senromerska författaren Jordanes. Områdena urskiljer sig från varandra utifrån en rad olika företeelser. Geografiskt är centralbygden i Varend knutna till låga moränhöjder i anslutning till de stora sjöarna medan Finnvedens i högre grad varit mer knutna till ådalarna och isälvsedimenten. Redan tidigt förefaller det ha utvecklats olika traditioner i de båda områdena som bland annat kommit till uttryck i olika gravtraditioner. I Finnveden domineras exempelvis fornlämningsbilden av utpräglade och mycket karaktäristiska högggravfält, vars mest kända exempel är Kånna högar söder om Ljungby. Namnet Finnveden har

Byarnas storlek och utbredning. Rekonstruerade utifrån fastighetsbeteckningen på ekonomiska kartan 1950. Källa: Stefan Höglin, Länsöversikt Kronobergs län, 1998.

haft flera former, som "Finnheden" eller "Finneden". Den senare formen kan syfta på den led längs med Lagan som på rullstensåsar förbundet södra Skandinavien med Uppsverige, senare känd som "Lagastigen". Den förra

stavningen aktualiserar en tolkning av att namnet syftar på en typisk landskapskaraktär. Delar av Finnveden var fram till 1900-talets början nämligen kända för sina ”svältor”, eller ljunghedar.

Gravfält i Finnveden. Källa Lmv, Raä/Fmis. Kartproduktion: Stefan Höglin, 2015.

Finnveden hade inte som Varend något självklart centrum. Bilden av en relativt spridd bygd som framträder av de äldre fornlämningarnas utbredning, förefaller visserligen ha varit föremål för en koncentration under yngre järnåldern till de större ådalarna och sjöarna, i en omfattning som helt saknas i östra Kronoberg. Men dessa centralbygder var uppdelade i åtminstone tre delar som senare skulle komma att utgöra grunden för Finnvedens tre hänader; Sunnerbo, Västbo och Östbo. De båda senare låg i det som idag utgör sydvästra Jönköpings län men också en del av Hylte kommun i Halland. Ser man rent geografisk finns det emellertid en punkt som i det närmaste exakt utgör Finnvedens geografiska centrum, och det är Bolmsö i Bolmen. Många forskare förefaller dessutom överens om att Bolmsö också maktpolitiskt utgjort centrum för folklandet Finnveden. Ön har en rik fornlämningsmiljö från vilken en rad imponerande fynd kommit i dagen i samband med arkeologiska undersökningar. Bolmen är också välförsedd med ortnamn som anses indikera centralitet under förhistorisk tid, som Husaby och Hov, samt att ön ska ha utgjort platsen för folklandets landsting. Möjligen har Bolmsö varit för Finnveden vad Visingsö var för Götaland.

Fakta: Höggravfält från yngre järnålder

Det finns mer än 9300 höggravfält från yngre järnålder i hela landet. Av dessa är ca 3500 belägna i Uppland, ca 2250 i Södermanland, 800 i Östergötland, ungefär 680 i Småland och ca 570 i Västmanland. Även Bohuslän och Västergötland har en högre andel än landet i snitt. Sammantaget utgör höggravfälten landets största fornlämningsbestånd från samma period.

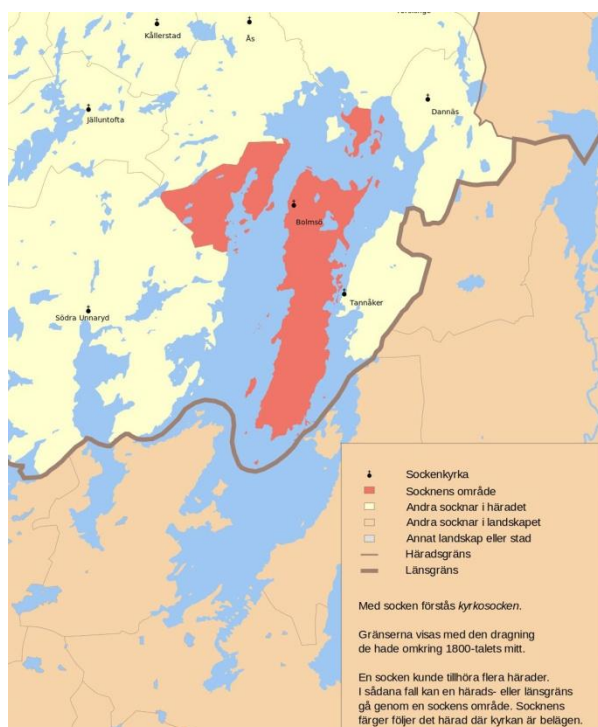
Under yngre järnålder blir människan troligen allt mer bofast och inriktad på åkerbruk. De bebyggelselägen som etablerades under järnåldern har i många fall utgjort grunden för bebyggelsestrukturen under historisk tid. Först i samband med 1800-talets skiftesreformer förändrades bilden i och med utflyttningar av gårdar.

BYGDESKALAN BOLMSÖ

Bolmsö är Smålands största ö. Ön är förbunden med Tannåker på fastlandet via en broförbindelse sedan mitten av 1800-talet. Västerut har en motordriven färja trafikerat sträckan Bolmsö - Sunnaryd i Jönköpings län sedan 1920-talet, men förbindelsen har funnits i olika former sedan århundraden. På 1800-talet fanns här en pråm som drevs med åror. Den regelbundna trafiken har i sin tur hängt samman med att Bolmsö socken också omfattade delar av fastlandet i nordväst och i norr, medan sockencentrum var knutet till Bolmsö kyrkby i den nordvästra delen av ön.

Bolmsö är idag till stora delar beskogad, särskilt dess västra delar. Skogen består av

Bolmsö socken.

Källa:

blandskog med ett relativt stort inslag av lövvegetation. Dagens vegetationsbild är dock av relativt sent datum. Stormen ”Gudrun” drabbade ön hårt och det fanns skogsägare som blev av med $\frac{3}{4}$ av sin barrskog. Barrinslaget i skogen är också den ett relativt sent inslag och härrör från 1900-talets första decennier då man på ett närmast kampanjmässigt sätt planterade öppna marker, bland annat med hjälp av skolbarn. Dessförinnan vittnar besökare och skifteskartor om att ön i stort sett var trädlös. Särskilt utmarkerna kännetecknades av stora arealer med ljunghedar. Vissa källor antyder att skogen, och då särskilt ek- och bokskogen, var mer omfattande under 1500- och 1600-talet. Skogsbeståndet följde sannolik betestrycket i äldre tider vilket sannolikt har varierat under historiens lopp. Under 1500-talet var

Bolmsö kyrkby – fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse – Länsstyrelsen i Kronobergs län 2015

exempelvis geten, eller ”fattigmans ko” vanligt i dessa trakter av Småland. Sannolikt har emellertid ljungheden varit ett karaktärsdrag långt tillbaka i tiden. Det finns skäl att reflektera över detta när man idag finner merparten av fornlämningsområdena lokaliserade till skogsmark.

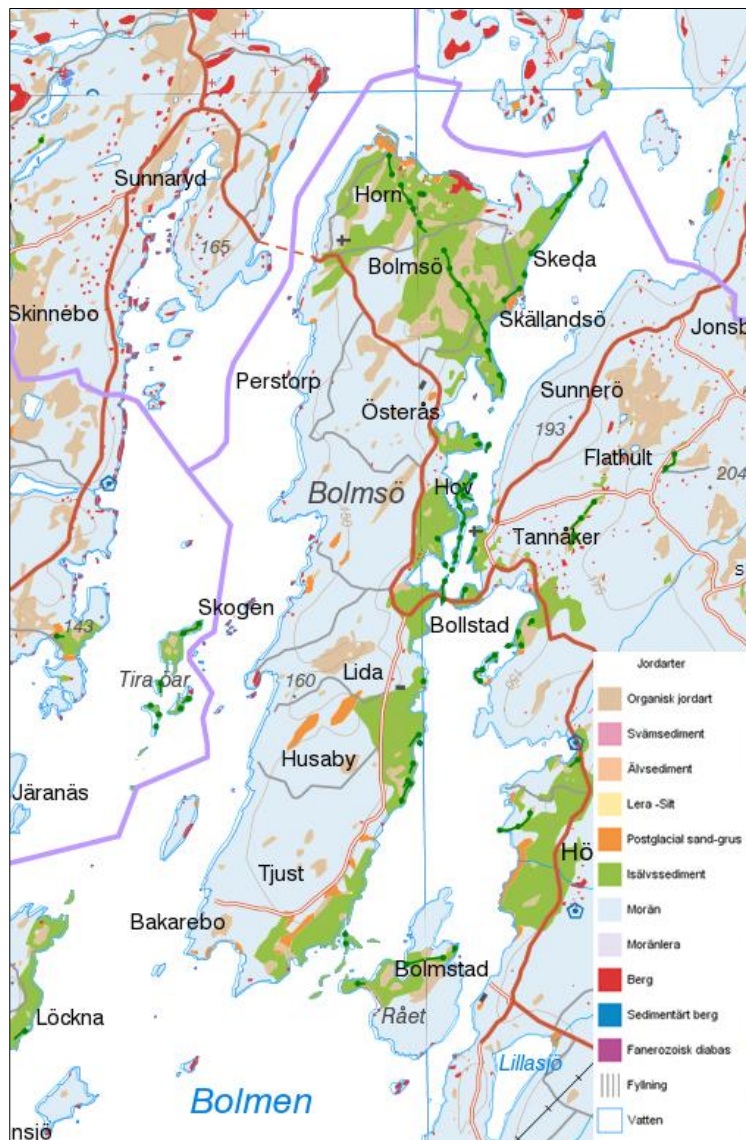
De inre delarna av Bolmsö innehåller en hel del mossar. Flera av dessa har uppstått som ett resultat av att småsjöar och gölar sänktes under 1800-talet för att vinna jordbruksmark. Ur arkeologisk synpunkt har särskilt den sänkta Helgasjön i norra delen av ön uppmärksammats.

Isälvs sediment:

När inlandsisen smälte bildades stora mängder vatten som forsade fram genom isen i isälvar. Isälvarna följde ofta dalgångar i berggrunden. Det strömmande vattnet i isälvarna plockade upp, eroderade, material när det forsade fram under isen.

När vattnet närmade sig iskanten minskade strömhastigheten och materialet sjönk ner till botten och bildade isälvs sediment. Dessa sediment är främst uppbyggda av sand och grus. Finkornigt material (lera och silt) transporterades längre ut från iskanten och sedimenterade på botten av sjöar och hav.

De vanligaste och mest kända isälvsavlagringarna är rullstensåsarna. Isälvsavlagringarna byggs till största delen upp av sand och grus.

Jordarternas fördelning på Bolmsö, Källa: SGU

Bebyggelsebilden är tämligen entydig med avseende på de agrara byarna. Med något undantag ligger samtliga i anslutning till en isälvsavlagring som löper på östra sidan av ön för att i norr, vid Bolmsö by, också omfatta den västra delen. Jordarna innehåller här en hel del finmaterial och har därför attraherat bosättare från allra första början. Detta framgår med all tydlighet av fornlämningsbilden och byarnas ortnamn som nästa samtliga är av förhistoriskt ursprung, medan de få

enheter som ligger på västsidan förfaller ha utgjort sekundära enheter, troligen från medeltiden eller senare.

Bolmsös förhistoria har varit föremål för tämligen stor uppmärksamhet. Redan på 1600-talet förknippades ön av Olof Verelius med den norska "Hervarar saga" där ön Bolm ansågs avse Bolmsö. Legenderna om Angatyr, Ring och andra ryktbara figurer berättades vidare av exempelvis B. A. Ennes i dennes "Det gamla Fylkeskonungariket Finnheden" under tidigt 1800-tal och inspirerade till arkeologiska undersökningar på slutet av århundradet och början av 1900-talet. Bland annat deltog den blivande kronprins Gustaf Adolf som bland annat fick vara med om att finna rika gravfynd från en kvinnograv som gjordes i Håringe-Skedeområdet på norra Bolmsö, bland annat bestående av s.k. guldgubbar. Sammanlagt har ett flertal fynd gjorts, bland annat rytter- och vapengravar, som indikerar områdets höga status och faktiskt stödjer tanken på ett säte för en central hövding mitt i Finnveden. Bilden stärks också av en 22 meter stor gravhög, "Kungshögen", som dessvärre varit utsatt för svår plundring.

Myterna kring
Kämpen Angatyr
har letat sig in i
socknens fana i
form av svärdet
"Tirfing"

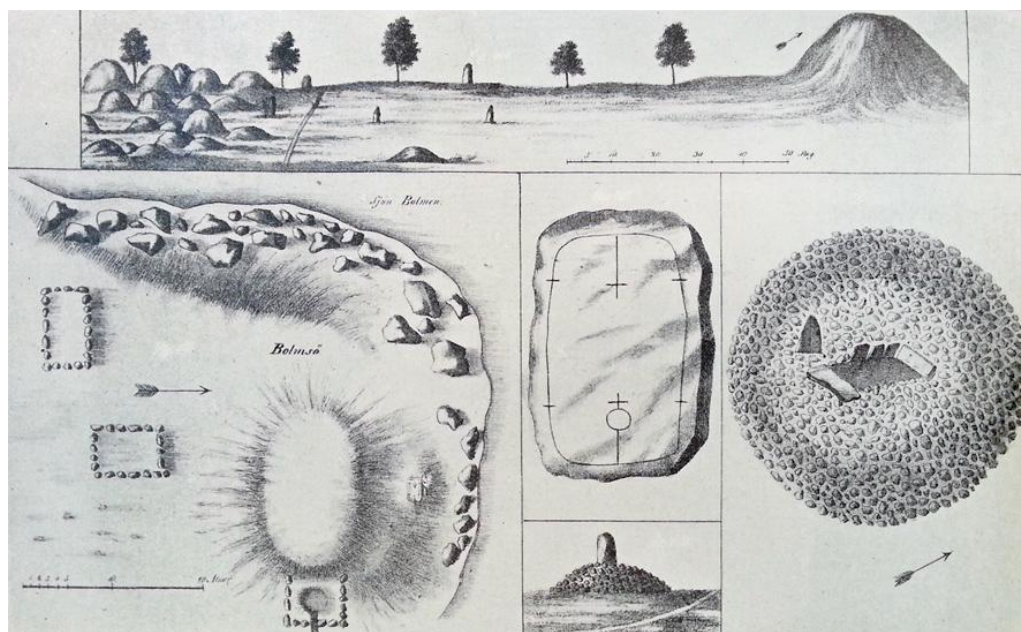

Kungshögen i Skede på norra Bolmsö. Foto: Sven Rosborn

Fler platser på Bolmsö bär tecknen på att ha utgjort länkar i en förvaltningsstruktur som stått en kunga-/hövdingamakt nära. Framför allt utgör tolkningen av ortnamnen en viktig pusselbit. Bynamn som Hov har tolkats som centrum för den förhistoriska kulturen och Husaby som en kunglig förvaltningsenhet, bland annat för skatteuppbörd. Möjligen har det funnits en ännu äldre Husa som idag antyds av de två gårdarna Västerås och Österås, som enligt en tolkning egentligen ska läsas "Väster om Husa" och "Öster om Husa". Någon Husa har man dock aldrig kunna belägga. Också gården Smedsryd är en form som ofta dyker upp i anslutning till förmodade maktcentra och visar om inte annat på smedens höga status under järnåldern. De förhistoriska ortnamnsformerna och deras uppsvenska karaktär har av vissa ortnamnsforskare tagits till intäkt för att Bolmsö någon gång under yngre järnålder intagits från Mälardalen som en stödjepunkt för maktutövning i Finnveden. Hur det är med den saken kan man låta vara osagt i detta sammanhang. Helt klart är emellertid att ön haft en betydande position i det förhistoriska Finnveden.

Ser man till fornlämningsbilden totalt sett utgör de karaktäristiska högggravfälten, med inslag av resta stenar, från yngre järnåldern, ungefär en tredjedel. Resten av gravfälten har mer varierande formspråk med resta stenar, treuddar, domarringar, skeppssättningar och andra typer av stensättningar. Åtminstone delar av dessa kan sannolikt dateras till äldre järnåldern. Men även bronsålderns monumentala gravrösen är rikligt förekommande på öns östsida. Spridda över hela ön återfinns dessutom röjningsröseområden. Dessa har inte varit föremål för någon mer omfattande forskning och kan härröra från många perioder av Bolmsöns historia.

Under medeltiden förefaller Bolmsö ha förlorat något av öns centrala status i takt med att Småland med Finnveden infogades i större maktsfärer. Första gången ön nämns i trovärdiga källor är på 1100-talet, av vilka det framgår att både biskopen i Linköping och i Växjö var betydande markägare. Håringes status som säte för överheten förefaller också intakt under medeltiden. På 1400- och början av 1500-talet utgjorde gården huvudgård för frälsesläkten Ulf sax. Möjligen utgör några husgrunder intill Bolmens strand lämningar efter denna huvudgård. Strax intill ligger en ristad häll som tolkats som en s.k. Missionsristning. Håringe gård fortsatte som säteri ända fram till slutet av 1700-talet då egendomen styckades upp på ett antal bönder. Under medeltid fanns fler huvudgårdar på Bolmsö, bland andra Västerås för biskopen i Linköping och Tjust för biskopen i Växjö (se nedan)

Husgrunder, en ristad häll och gravanläggningar i Håringe, illustrerade av B. A. Ennes 1809. Husgrunderna kan vara lämningarna efter en medeltida huvudgård. Källa: Ur "Underrättelse av det gamla fylkeskungariket Finnheten", omtryckt i Småländska hembygdsböcker II, 1923

Sammantaget förefaller det alltså som att Bolmsö spelat en central roll, särskilt under järnålderns slutskede. De främsta uttrycken för denna centralitet utgörs av ortnamn och imponerande fornlämningsmiljöer. Det är främst mot denna

bakgrund som kulturmiljöerna på ön och deras riksintressanta aspekter ska värderas.

DEN LOKALA SKALAN

LANDSKAPET IDAG

Kyrkbyn från öster med ett relativt nytt garage framför kyrkan. Foto: Stefan Höglén, 2015

Odlingslandskapet kring kyrkbyn har en svagt kuperad topografi. Den småskaliga jordbruksmarken är lokaliserad till en låg höjdrygg med sammanhängande och totalröjd åker. De öppna partierna omges av blandskog men framför allt i dess västra delar, mot sjön, dominerar lövvegetationen. Bebyggelsen är sammanhållen kring kyrkan men i övrigt spridd. Den har en sammansatt karaktär med sockencentrats offentliga byggnader och traditionella gårdsmiljöer, men också villor från 1900-talet. Väster om kyrkan dominerar villabebyggelse från sextio- och sjuttioalet. Här ligger också hembygdsparken med uppbyggd kulturhistorisk miljö bestående av ålderdomliga byggnader ihopsamlade från bygden. Nordost om kyrkan domineras landskapsbilden av Klockargårdens moderna ekonomibyggnader och jordbruksanläggningar. Från Kyrkbyn går färjetrafik över Store sund till Sunnaryd. Här finns därför en hamnanläggning och en småbåtshamn.

KULTURHISTORIA I KORTHET

Bolmsö kyrka uppfördes mellan 1863-65 och ersatte då en medeltida stenkyrka. Enligt uppgifter var denna rikt smyckad av målningar när den revs. Kyrkans lokalisering ter sig naturlig när man konstaterar att den uppförts mitt i socknen där överfarten till fastlandet var naturligast. Detta visar också att redan den medeltida socknen omfattade delar av det västliga fastlandet. Bolmsö omtalas första gången 1293, men det är i äldre tider knappast kyrkbyn som avses. Vad byn kallades då är oklart. Att här funnits en bebyggelse tidigare och att denna varit omfattande indikeras dels av ett synnerligen omfattande gravfält söder om kyrkan och av arkeologiska undersökningar. I samband med att en ny parkeringsplats skulle anläggas strax söder om kyrkan vid 2000-talets början framkom ett stort antal anläggningar, särskilt stolphål från diverse byggnader. Man kunde också lokalisera en järnframställningsplats. Anläggningarna har kunnat dateras till yngre järnåldern, dvs de har varit samtida med byns gravanläggningar.

Flygfoto från norr med Klockargårdens dominerande anläggningar i förgrunden. Foto: Stefan Höglin, 2015

Under historisk tid var kyrkbyn liten och bestod på 1500-talet av tre hemman, nämligen Klockargården, Prästgården och Brogården. Den senare har utgjort en självständig enhet och nämns redan 1403 första gången. Namnet syftar på gårdens läge intill ett vattendrag där man låtit göra en överfart för socknens befolkning som kom öster ifrån.

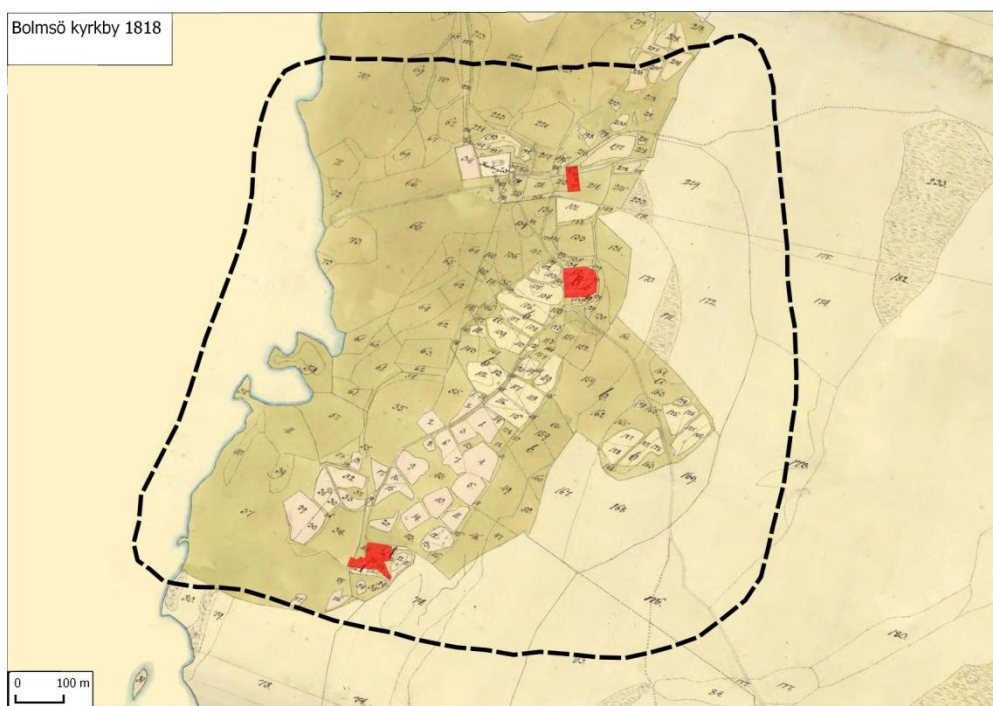
Första gången byns markanvändning och bebyggelse resovisas på en karta är 1818 i samband med att storskiftet genomfördes. Av gårdarna var det då bara Brogård som brukades av fler än en bonde. Gården kom senare att laga skiftas varvid en av

Bolmsö kyrkby – fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse – Länsstyrelsen i

Kronobergs län 2015

Sida 20 av 30

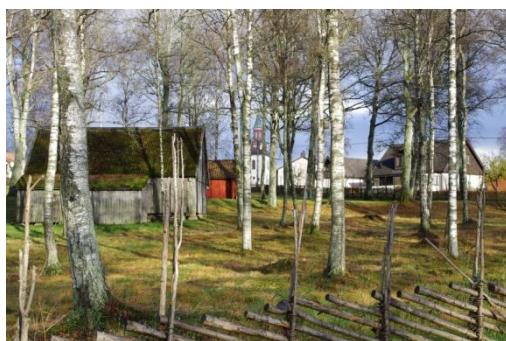
gårdarna flytta ut. Odlingslandskapet var i likhet med andra byar på Bolmsö att karaktäriseras som ett ängslandskap med mindre partier av åker på den höjdrygg som löper från nord-öst till sydväst. I ängen växte dungar med lövträd, exempelvis ek, men här fanns också partier som ibland odlade upp, s.k. Äckror. All mark mellan kyrkan och stranden betecknas som "Kyrkoäckrorna". Inägorna omgavs av skogsdungar och stora arealer "Ljungryor" d.v.s. ljunghedar.

Kyrkbyn i samband med storskiftet 1818. Kartbearbetning: Stefan Höglin, 2015

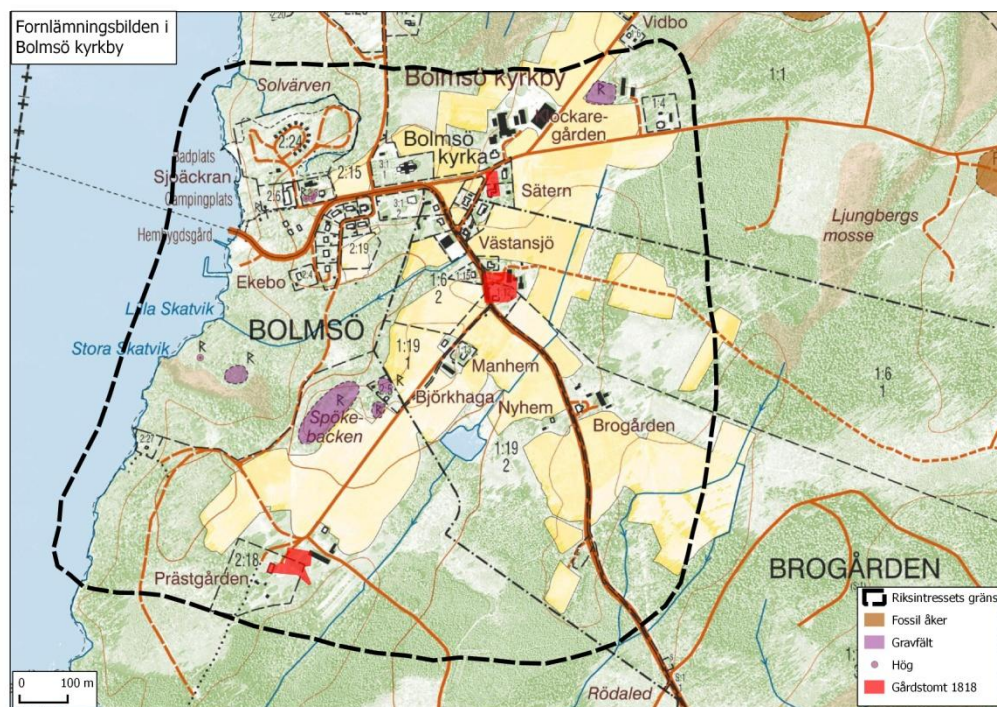
Något mer utvecklat sockencentrum fanns ännu inte. Kartan uppvisar några byggnader vid kyrkan. Ett av husen utgjorde den gemensamma badstugan. De två andra kanske var sockenmagasinet och en sockenstuga. Detta vet vi dock inte. Dagens sockencentrum avspeglar främst situationen som den utvecklade sig efter det att nya kyrkan uppfördes 1865. Det nuvarande församlingshemmet var ursprungligen en skola och byggdes på 1890-talet.

Ovan: Hembygdsparken. Foto: Stefan Höglin, 2015.

Till vänster: Villabebyggelse från 1900-talets andra hälft. Foto: Stefan Höglin, 2015.

FORNLÄMNINGSBILDEN

Fornlämningsbilden i Bolmsö kyrkby. Kartbearbetning: Stefan Höglin, 2015

Fornlämningsmiljön är ett av de bärande karaktärsdragen i riksintresset. Den består av fem gravfält varav tre troligen hängt ihop, men brutits upp av senare odling. Dessa tre innehåller tillsammans 44 högar och 6 resta stenar och ligger ca 300 meter söder om kyrkan. Gravarna ligger i ett exponerat läge på en ekbeklädd mindre ås ”Spökebacken” kallad. På vad som varit udde ut i Bolmen ligger

ytterligare ett högggravfält. Tillsammans med en ensamliggande anläggning längre ut kan man här räkna till 9 högar. Också nordost om kyrkan ligger ett litet gravfält

Hög och rest sten från yngre järnåldern på Spökebacken. Foto: Stefan Höglin, 2015.

med 10 gravar liksom det på en villatomt strax väster om kyrkan ligger 3 högar. Utöver några resta stenar utgörs fornlämningsbeståndet alltså av 63 högar. De flesta har den för Finnveden så karaktäristiska formen med kantränna. Fornlämningsbilden är alltså entydig. Tillsammans med resultaten av de arkeologiska undersökningarna strax söder om kyrkan vittnar gravarna om en

Högar från yngre järnåldern vid på tomten av en villa. Foto: Stefan Höglin, 2015.

plats som hyst en eller flera bosättningar under yngre järnålder.
Fornlämningsmiljöerna är välvårdade och lätta att tillgängliggöra sig.

BEDÖMNING

MILJÖNS RIKSINTRESSANTA VÄRDE

Bolmsö kyrkby med jordbruksfastigheter med tydliga samband med sockencentrat, som Klockargården (idag dominerande jordbruksfastighet), Prästgården och Brogården, är tillsammans med fornlämningarna bärande element i riksintresset. Var och en för sig är visserligen dessa företeelser kulturhistoriskt intressanta, men förekommer på många ställen i landet. Tillsammans berättar de emellertid om ett sammanhang med central betydelse för landets framväxt, nämligen sockenindelningen. Kyrkans lokalisering utgör ett tydligt exempel på hur bönder och/eller herremän gick samman om att bygga kyrka. Av allt att döma har det funnits inflytelserika personer både på Bolmsö, i det som skulle komma att bli kyrkbyn, andra delar av Bolmsö och på fastlandet i Sunnaryd som redan tidigare utgjort någon form av enhet. Kanske har det redan funnits en central funktion på platsen att bygga vidare på som fornlämningarna indikerar.

Ufflyttad del av Brogården. Foto: Stefan Höglén, 2015

En annan betydelsefull aspekt för att förstå kyrkbyns centrala funktion är förbindelsen med fastlandet, en trafik med mycket lång tradition.

SÄRSKILD BEDÖMNING AV LÄMPLIG SKYDDSFÖRM/LAGRUM FÖR ATT HANTERA BOLMSÖ KYRKBY

Enskilda fornlämningar och fornlämningsmiljöerna i Bolmsö kyrkby omfattas av 2kap Kulturmiljölagen. Bestämmelserna innebär ett starkt skydd och alla ingrepp som berör en fornlämning är tillståndspliktiga. Till varje fornlämning hör även ett så stort område runt själva lämningen som behövs för att fornlämningen ska bevaras.

Fornlämningarnas samband med varandra och med andra delar av kulturmiljön och naturmiljön regleras inte inom 2kap KML. För att hantera landskapet som helhet, t.ex. avseende fornlämningarnas visuella och funktionella samband med topografin, med varandra och med intilliggande odlingslandskap och bebyggelse är riksintressesystemet ett lämpligt verktyg. Riskintresseutpekandet innebär även att kulturmiljön i Bolmsö kyrkby visar en bärande aspekt av landets historia, och att miljön fortsatt ska vara upplevelsebar. Det innebär att tillstånd om att rubba, gräva bort eller på annat sätt skada en fornlämning (enligt 2 kap KML) som hör till riksintresset troligen inte kan beviljas utan att medföra påtaglig skada.

Ortnamnen är viktiga för landskapets och bebyggelsens identitet men också för möjligheten att förstå dess kulturhistoria. Detta gäller i särskild hög grad Husaby som indikerar viktiga historiska skeden. Sedan år 2000 finns en hänsynsparagraf införd i kulturmiljölagen med föreskrifter om att tillämpa god ortnamnsred. Detta innebär att:

- hävdvunna ortnamn inte ändras utan starka skäl,
- ortnamn i övrigt stavas enligt vedertagna regler för språkriktighet, om inte hävdvunna stavningsformer talar för annat,
- påverkan på hävdvunna namn beaktas vid nybildning av ortnamn, och
- svenska, samiska, meänkieli och finska namn ska så långt som möjligt användas samtidigt på kartor samt vid skyltning och övrig utmärkning i flerspråkiga områden.

FYSISKA UTTRYCK I LANDSKAPET

Prästgården från 1807 är riksintresset äldsta byggnad. Foto: Stefan Höglén, 2015

- Fornlämningsmiljön med tre (fem) gravfält och ensamliggande högar från yngre järnåldern.
- Sockencentrum med kyrkan från 1865 och församlingshemmet/f.d. skolan från 1890-talet.
- Gårdsmiljöerna på Prästgården (med mangårdsbyggnad från 1807, påbyggd 1849) och Brogårdens brukningsenheter (med mangårdsbyggnader från 1904, 1921 respektive 1950-talet).
- Spridd bebyggelsestruktur till med gårdar lokaliserade till tomter som i flera fall sannolikt går tillbaka på medeltida lägen öster och söder om kyrkomiljön.
- Det hävdade odlingslandskapet.
- Sjöförbindelsen till fastlandet.
- Gårdsnamnen.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Fortsatt hävd av fornlämningsmiljöerna är grundläggande för att de ska vara syn- och upplevelsebara.
- Att etablera ny bebyggelse i kyrkbyn står inte i motsättning riksintresset. Den samlade bebyggelsen väster om kyrkan bör kunna förtätas, medan den spridda bebyggelsestrukturen öster och söder om kyrkomiljön bör respekteras.
- Fornlämningsmiljöerna tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.
- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och fornlämningsmiljöerna och kyrkan kan innebära påtaglig skada.
- Det utpräglade jordbrukslandskapet kring kyrkmiljön tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada. Detta gäller särskilt bebyggelsens spridda karaktär som utgör ett viktigt regionalt karaktärsdrag.
- Att förstå kyrkomiljöns lokalisering mitt i socknen förutsätter att sjöförbindelsen med fastlandsdelen av socknen består.

FÖRSLAG PÅ ÄNDRINGAR

Gällande riksintressebeskrivning

Bolmsö kyrkby [G 13] (Bolmsö sn)

Motivering:

Fornlämningsmiljö och sockencentrum.

Uttryck för riksintresset:

Fem höggravfält från yngre järnålder, i ett fall med inslag av resta stenar, samt några spridda högar. Kyrkbybebyggelse med många traditionellt utformade mangårdsbyggnader. Den nuvarande kyrkan är från 1865. Intill denna ligger församlingshemmet som tidigare var skola och sockenstuga.

- Utredningen finner inga skäl att förändra riksintressets avgränsning
- Gällande riksintessetext redogör inte fullständigt för kulturmiljöns innehåll vad avser sambandet mellan bebyggelsemiljö, fornlämningarna och kyrkan och dess omland. Utredningen föreslår därför följande tillägg till motivtexten:

Motivering:

Fornlämningsmiljö, sockencentrum och kyrkby som sammantaget indikerar den process som ledde fram till sockenbildningen och dess utveckling.

Uttryck för riksintresset: Tre (fem) höggravfält från yngre järnålder, i ett fall med inslag av resta stenar, samt några spridda högar. Kyrkbybebyggelse med representativt spridd karaktär, med flera traditionellt utformade mangårdsbyggnader. Den nuvarande kyrkan är från 1865. Intill denna ligger församlingshemmet som tidigare var skola och sockenstuga. Sjöförbindelse med fastlandet.

KÄLLFÖRTECKNING

Bolmsö socken, kultur- och byggnadshistorisk undersökning. Ljungby
kulturnämnds skriftserie 4.

Brink, S. (2000). Nordens Husabyar - unga eller gamla? i M. Olausson (Red.), *En bok om Husbyar* (ss. 65-75). Uppsala: Riksantikvarieämbetet.

B. A. Ennes 1809. *Underrättelse av det gamla fylkeskungariket Finnheden*, omtryckt i *Småländska hembygdsböcker II*, 1923.

Fridell, Staffan, Ortnamn och bebyggelsehistoria på Bolmsö. Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 1996.

Hansson, Martin, *Från renjägare till Viking: En arkeologisk historia om södra Småland*. Artikel i *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Hansson, Martin, Visingsö och Bolmsö. Öar i fokus. 2000.

Hansson, Martin, Huvudgårdar och herravälde, En studie av småländsk medeltid. 2001.

Höglin, Stefan *Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län*. Länsöversikt. Raä 1998

Johansson, Lennart (red.), *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Larsson, Lars-Olof, Från land till län. *Ur Landet kring sjöarna*. Kronobergsboken 1999-2000

FMIS, Riksantikvarieämbetet,
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Sjöbeck, Mårten, Småland. *Småland – Öland. Färdvägar och vandringsstigar utgående från järnvägarna*. 1946.

Kommunala planer och program:
Översiktsplan för Ljungby, 2010

Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun, TÖP 2011

Vindkraftsplan för Ljungby kommun, TÖP 2009

Krantz, Karl-Johan, *Förflutet för framtiden - landskap och kulturmiljö i Ljungby kommun*, 1991

Lantmäteriet, Historiska kartor:

Storskiftet i Bolmsö kyrkby, Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriverket

Länsstyrelsen i Kronobergs län:

Kronobergs Natur, Naturvårdsprogram för Kronobergs län, 1989

Regionalt Kulturmiljöprogram,

<http://lansstyrelsen.se/KRONOBERG/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/KULTURMILJOPROGRAM/Pages/default.aspx>

Arkeologiska insatser i Kronobergs län efter stormen Gudrun. Återställning, dokumentation och besiktning. *Länsstyrelsens meddelande nr 2007:32*. Länsstyrelsen i Kronobergs län.